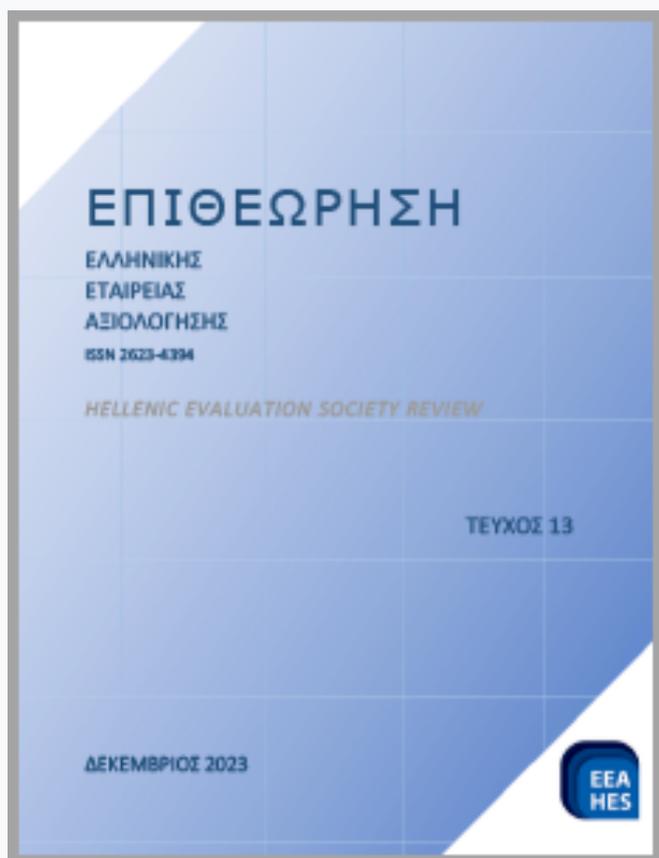

Hellenic Evaluation Society Review

No 13 (2023)

HELLENIC EVALUATION SOCIETY REVIEW - ISSUE 13

**Ελλάδα: Προς μία θεσμική θεμελίωση του
Στρατηγικού Μακροχρόνιου Σχεδιασμού για το
2035**

Παναγιώτης Ε. Πετράκης

doi: [10.12681/eea.40290](https://doi.org/10.12681/eea.40290)

ΑΡΘΡΟ

Ελλάδα: Προς μία θεσμική θεμελίωση του Στρατηγικού Μακροχρόνιου Σχεδιασμού για το 2035*

Παναγιώτης Ε. Πετράκης, Ομ. Καθηγητής Οικονομικών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

1. Η συζήτηση με το μέλλον. Από την Αρχαία Ελλάδα στο σήμερα. Στρατηγικός Μακροχρόνιος Σχεδιασμός και Δημιουργική Παρακίνηση. Η προτίμηση του Παρόντος από το Μέλλον

Ο Διόδωρος ο Σικελιώτης αναφέρει ότι «Θέλοντας ο Περδίκας να μεγαλώσει το βασίλειό του, ρώτησε το μαντείο των Δελφών και η Πυθία είπε: Οι δοξασμένοι Τημενίδες βασιλεύουν σε πλούσιο τόπο, τους τον έδωσε ο Δίας που κρατάει την αιγίδα. Όμως γρήγορα πήγαινε στην Βοττηίδα με τα πολλά κοπάδια και εκεί που θα ιδείς τις χιονόλευκες γίδες με τα ασημένια κέρατα να κοιμούνται στην αυγή, σε αυτής της γης τα πλατώματα θυσίασε στους μακάριους θεούς και χτίσε το άστυ μίας πόλης» και έτσι δημιουργήθηκαν οι Αιγές.

Αυτός ο στοχευμένος χρησμός από το Μαντείο των Δελφών είναι στην καρδιά της ανθρώπινης προετοιμασίας και σκέψης για το μέλλον, αναδεικνύοντας κατά τρόπο εντυπωσιακό τόσο την ανάγκη των προγόνων μας να γνωρίζουν τα μελλούμενα όσο και την σημασία της προετοιμασίας για αυτά. Οι αρχαίοι Έλληνες εξασκούσαν την μαντική τέχνη μέσω της ερμηνείας των οιωμών που ήταν θεόσταλα σήματα στα οποία έπρεπε να αποκριθούν με κάποιο σύνολο δράσης. Οι ετερογένειες στην ερμηνεία και στα σύνολα δράσης συνιστούν και την αναγνώριση από τους προγόνους μας ότι υπάρχουν πολλαπλές μελλοντικές καταστάσεις που αφενός ενέχουν ρίσκο και αφετέρου που η ανθρώπινη δράση θα μπορούσε να διαμορφώσει.

Στις μέρες μας, η αρχέγονη ανάγκη να προβλέψουμε το μέλλον και να σχεδιάσουμε τον κόσμο γύρω μας παραμένει, μόνο τα μέσα για την ικανοποίησή της έχουν αλλάξει. Ουσιαστικά, η ανάγκη των κοινωνιών να προβλέψουν το μέλλον και τις αναμενόμενες και μη αναμενόμενες αλλαγές γεννά την ανάγκη εισαγωγής του μακροχρόνιου στρατηγικού σχεδιασμού και της ενόρασης του μέλλοντος στο θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας της κοινωνίας. Ο στρατηγικός σχεδιασμός (strategic foresight)—όπως και οι χρησμοί στο Μαντείο των Δελφών—δεν αποσκοπεί να προβλέψει το μέλλον με ακρίβεια, αλλά να περιγράψει τις συνθήκες και συμπεριφορές που θα εξασφαλίσουν την ευημερία.

Έτσι λοιπόν, το strategic foresight βασίζεται στον πλουραλισμό, την διεπιστημονικότητα και την δεξιότητα να συνδυάζει κανείς την φαντασία με την λογική και την κριτική σκέψη. Με άλλα λόγια, το foresight κινείται μεταξύ επιστήμης και τέχνης διότι για την περιγραφή του μέλλοντος απαιτείται φαντασία και δημιουργικότητα—οι οποίες παραπέμπουν στην ατίθαση φύση της τέχνης—αλλά και οι κατάλληλες ικανότητες και εμπλοκή της επιστήμης ώστε οι παραχθείσες προβλέψεις να είναι θωρακισμένες από την υποκειμενικότητα και να θεμελιώνονται κατά το δυνατό βάσει της λογικής διαδικασίας.

* Το παρόν κείμενο παρουσιάστηκε από τον συγγραφέα στο 6^ο Ετήσιο Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρεία Αξιολόγησης, στις 9 Νοεμβρίου 2023.

Ο κόσμος μας και κατά συνέπεια το μέλλον είναι πάντα υπό κατασκευή αφού συνολικά, οι διάφορες μεμονωμένες οπτικές και συμπεριφορές επηρεάζουν το παρόν και άρα και το μέλλον. Η αποτελεσματική διακυβέρνηση ενός τέτοιου κόσμου—με την συνεχή προσθήκη νέων πληροφοριών, κινδύνων και ευκαιριών—αποτελεί μια πρόκληση διότι απαιτεί: (i) ικανή, εμπνευσμένη ηγεσία, (ii) αποτελεσματικό θεσμικό πλαίσιο και (iii) ουσιαστική κινητοποίηση της κοινωνίας να πράττει για το μέλλον. Μολονότι απλά στην καταγραφή τους, όλα τα προαναφερθέντα σημεία είναι εξαιρετικά σύνθετα στη φύση τους.

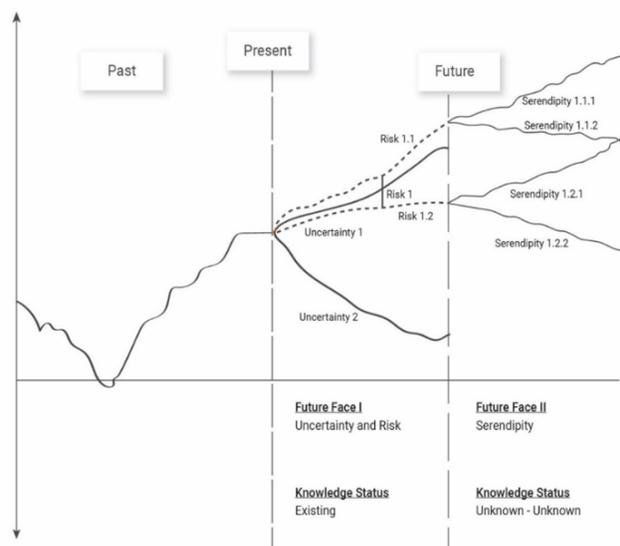
Μόνο εμπνευσμένες ηγεσίες που είναι σε θέση να προασπίσουν τα κοινά συμφέροντα και την δημοκρατία αλλά και να αντιμετωπίσουν το κόστος μετασχηματισμού των θεσμών προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις αναδύομενες προκλήσεις μπορούν να καθοδηγήσουν την ανθρωπότητα προς την επίτευξη μελλοντικής ευημερίας. Οι άνθρωποι αυτοί, δεν είναι μόνο πολιτικοί και επιστήμονες αλλά και απλοί πολίτες με σύνθετα αξιακά συστήματα τα οποία μεταδίδονται διαγενεακά. Όμως για να σκεφτόμαστε αισιόδοξα για το μέλλον θα πρέπει να έχουμε εξασφαλίσει το παρόν και οπωσδήποτε να έχουμε αναπτύξει αντοχή στην αβεβαιότητα.

Δύο σημεία πριν κλείσουμε το πρώτο αυτό μέρος:

1. Το Forward Looking (η ματιά στο μέλλον) έχει πολύ μεγάλη παρακινητική δύναμη για την δημιουργικότητα και την ανάπτυξη. Άρα εδώ βρίσκεται ο πυρήνας της αξίας του foresight.
2. Η Ελληνική κοινωνία έχει ελαφρά προτίμηση (4/10 στοιχεία 2019 – 2023) στο παρελθόν και στο παρόν παρά στο μέλλον. Άρα επείγει: (i) να δείξουμε την αξία του forward looking και (ii) να επαναπροσαρμόσουμε τις προτιμήσεις της κοινωνίας.

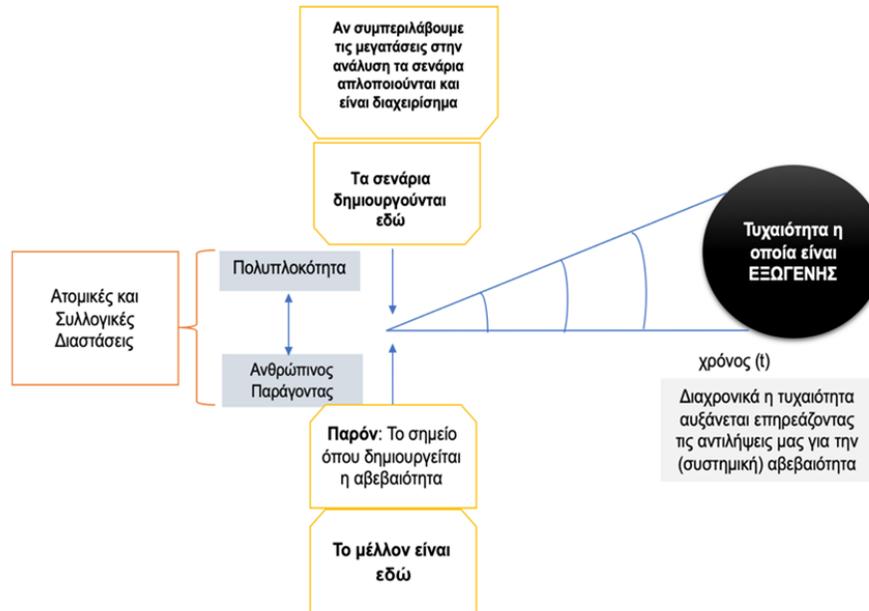
2. Κίνδυνος, Αβεβαιότητα και Τυχαιότητα στον Στρατηγικό Μακροχρόνιο Σχεδιασμό

Οι διαδικασίες αυτές όπως και η προσπάθεια χαρτογράφησης των εναλλακτικών μελλοντικών καταστάσεων δυσχεραίνονται από τρεις διακριτές έννοιες, που συχνά συγχέονται μεταξύ τους, (i) την αβεβαιότητα (uncertainty), (ii) τον κίνδυνο (risk) και (iii) την τυχαιότητα (serendipity). Η αβεβαιότητα είναι ενσωματωμένη στις κοινωνίες μας με την μορφή της πολυπλοκότητας ενώ ο κίνδυνος—που είναι ιδιότητα της αβεβαιότητας—αφορά στην κίνηση της πραγματικότητας σε διάφορες κατευθύνσεις δεδομένης της αποτίμησης της εξέλιξης της αβεβαιότητας. Έτσι, η αβεβαιότητα και ο κίνδυνος είναι εξ ολοκλήρου συστημικά στοιχεία που σε ένα ντετερμινιστικό μοντέλο θα ήταν αμελητέα. Ωστόσο, στην πραγματική ζωή επηρεάζουν την τροπή των πραγμάτων λόγω της ανυπέρβλητης ετερογένειας στις συμπεριφορές, τις αξίες και την ελλιπή πληροφόρηση. Από την άλλη, η τυχαιότητα είναι η μόνη ουσιαστικά άγνωστη ιδιότητα του μέλλοντος που δύναται να οδηγήσει την

πραγματικότητα σε άγνωστες και—οριακά—ασύλληπτες κατευθύνσεις. Η τυχαιότητα είναι εγγενής παράγοντας της φύσης.

Η τυχαιότητα είναι εξ ορισμού άγνωστη και οποιαδήποτε προσπάθεια προγραμματισμού θα πρέπει να αφορά την αβεβαιότητα και τον κίνδυνο. Η αβεβαιότητα και ο κίνδυνος, που είναι χαρακτηριστικά του παρόντος και του παρελθόντος, κάνουν δύσκολη την διακυβέρνηση αλλά μόνο η τυχαιότητα κάνει το μέλλον απρόβλεπτο. Έτσι, δεδομένου ότι το μέλλον επηρεάζεται και από τη γνώση του παρελθόντος είναι εφικτό να καταλήξουμε σε μια σειρά από δυνατότητες προσδιορισμού και να ασκήσουμε επιρροή στο μακρο-μέλλον.

Είναι αδύνατο να ελέγξουμε τις άγνωστες δυνάμεις της τυχαιότητας, η οποία κινείται προς δύο κατευθύνσεις δημιουργώντας είτε θετικές είτε αρνητικές εξελίξεις. Μπορούμε όμως να ορίσουμε τις δυνάμεις του μέλλοντος βάσει των δυνατοτήτων μας, δηλαδή να υποθέσουμε έναν κόσμο χωρίς τυχαιότητα. Έτσι, δεν θα έχουμε προβλέψει με ακρίβεια το μέλλον αλλά θα έχουμε δημιουργήσει τις υποθήκες προετοιμασίας για τις διάφορες εκφάνσεις που μπορεί να λάβει.

Η προσέγγισή μας συνάδει με την ευρύτερη αντίληψη ότι ο στρατηγικός σχεδιασμός οφείλει να αναγνωρίζει την κοινωνία και τη σχέση παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος ως ένα οικοσύστημα.

3. Τα Σενάρια του Μέλλοντος

Οι διάφορες εκφάνσεις του μέλλοντος μπορούν να περιγραφούν με τη χρήση σεναρίων. Τα σενάρια περιγράφουν πιθανολογούμενες καταστάσεις και όχι βεβαιότητες. Περιγράφουν δηλαδή τι θα μπορούσε να συμβεί. Έτσι, το μέλλον μπορεί να ανταποκρίνεται σε οποιοδήποτε από τα σενάρια ή να εμπίπτει μεταξύ κάποιων από τα σενάρια. Ωστόσο, υπάρχει πάντα η πιθανότητα να μην ομοιάζει με κανένα από τα σενάρια λόγω απρόβλεπτων γεγονότων που προκαλούνται από την τυχαιότητα. Κατά συνέπεια, δεν μπορούμε να απαντήσουμε αποφασιστικά ποιο σενάριο θα επικρατήσει, διότι μπορούμε μόνο να κάνουμε εικασίες δεδομένων των παραγόντων του πλαισίου εντός των σεναρίων και των βασικών αβεβαιοτήτων.

Παραδοσιακά, κατασκευάζονται τέσσερα σενάρια ακολουθώντας κάποια βήματα. Ο πιο αναλυτικός τύπος σεναρίων βασίζεται στην ανάλυση εναλλακτικών μελλοντικών καταστάσεων (alternative futures analysis) αλλά ταυτόχρονα είναι και ο πιο δύσκολος τύπος για να ποσοτικοποιηθεί. Εν γένει, τα βήματα κατασκευής των εναλλακτικών μελλοντικών σεναρίων αφορούν:

Τα τέσσερα περιγραφικά σενάρια δημιουργούνται βάσει δύο συνθηκών και των αντίστροφων παραγόντων τους: βεβαιότητα έναντι αβεβαιότητας και ικανοποίηση από τη ζωή και μεγέθυνση έναντι μη ικανοποίησης από τη ζωή. Έτσι, δημιουργούνται το Ευνοϊκό, το Σταδιακής Προσαρμογής, το Μη Βιώσιμο και το Δυσμενές.

Εντός των σεναρίων ενσωματώνονται εκφάνσεις για την εξέλιξη των βασικών δυνάμεων που διαμορφώνουν το μέλλον όπως είναι: (i) η κλιματική αλλαγή, (ii) η επιστήμη και τεχνολογία, (iii) το γεωπολιτικό σκηνικό, (iv) η εξέλιξη του πληθυσμού, (v) οι κοινωνικές και πολιτικές τάσεις και (vi) η διακυβέρνηση.

Ευνοϊκό Σενάριο: περιγράφει όλες εκείνες τις συνθήκες οι οποίες εξελίσσονται κατά τρόπο ευνοϊκό επιτυγχάνοντας τόσο ευημερία όσο και βεβαιότητα.

Σενάριο Σταδιακής Προσαρμογής: χαρακτηρίζεται από σχετική αβεβαιότητα που επιδρά στις εξελίξεις με σύνθετους τρόπους αλλά γενικά οι επικρατούσες συνθήκες ευνοούν μια προσπάθεια μετασχηματισμού των κοινωνικών και οικονομικών δομών προς την ευημερία.

Μη Βιώσιμο Σενάριο: ενώ η βεβαιότητα είναι αισθητή, η τροπή που έχουν πάρει ορισμένες εξελίξεις συντελούν σε ένα μη βιώσιμο σκηνικό σε ό,τι αφορά τις κοινωνίες και οικονομίες, το οποίο και θα πρέπει να αντιστραφεί.

Δυσμενές Σενάριο: περιγράφει μη βιώσιμες συνθήκες οι οποίες ταυτόχρονα χαρακτηρίζονται από αβεβαιότητα και τα προϊόντα της: αστάθεια, ηθικός κίνδυνος, δυσμενής επιλογή και μυωπικές προσδοκίες.

Θα μπορούσαμε να φανταστούμε τα σενάρια ως μια συνάρτηση μεταβλητών που διαμορφώνουν το μέλλον.

$$Sc = EC_s * HDI * CB * QR * GR * MG * UU$$

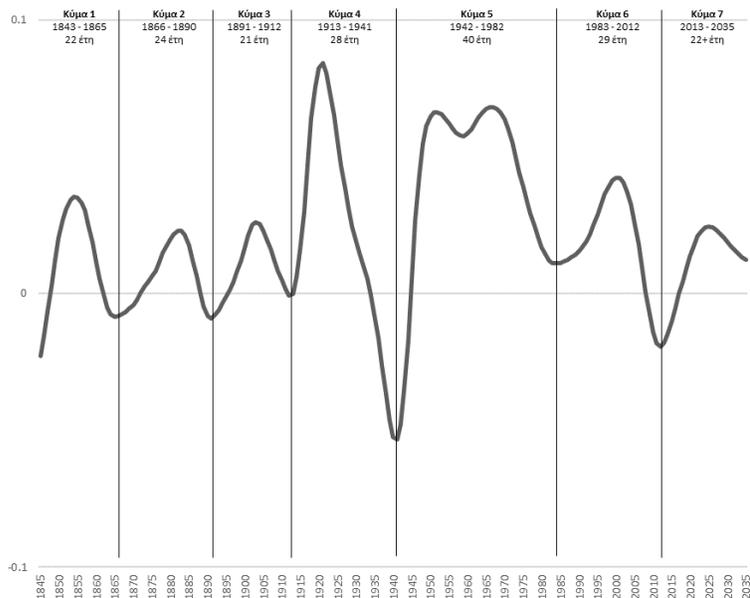
Όπου:

- EC: Οικονομική Πολυπλοκότητα ανά μέγεθος
- HDI: Πολυπλοκότητα του Ανθρώπινου Κεφαλαίου
- CB: Πολιτισμικό Υπόβαθρο
- QR: Ποιότητα της Διακυβέρνησης
- GR: Ρυθμός Μεγέθυνσης
- MG: Μεγατάσεις
- UU: Τα άγνωστα-άγνωστα (unknown unknowns)

4. Τέσσερα σενάρια για το μέλλον και η απαιτούμενη υπέρβαση της ιστορίας στην Ελλάδα για το 2035

Μέσα λοιπόν από τον στρατηγικό σχεδιασμό προσπαθούμε να κατανοήσουμε τις δυνάμεις αλλαγής του κόσμου και να εντοπίσουμε την ταχύτητα μεταβολής των κοινωνικών εξελίξεων που με τη σειρά τους επηρεάζουν και την κυκλική οικονομική συμπεριφορά. Με την έννοια της κυκλικής συμπεριφοράς, θυμίζω ότι ο Schumpeter αναφερόταν στο φαινόμενο που υποδηλώνει ότι η οικονομία ακολουθεί ένα περιοδικό μοτίβο γνωστό και ως κύματα Kondratieff. Περιγράφοντας μια περίοδο όπου η υψηλή μεγέθυνση ακολουθείται από χαμηλή μεγέθυνση, ενώ ο κύκλος αναλύεται σε τέσσερις φάσεις που παίρνουν το όνομα τους από τις τέσσερις εποχές του χρόνου:

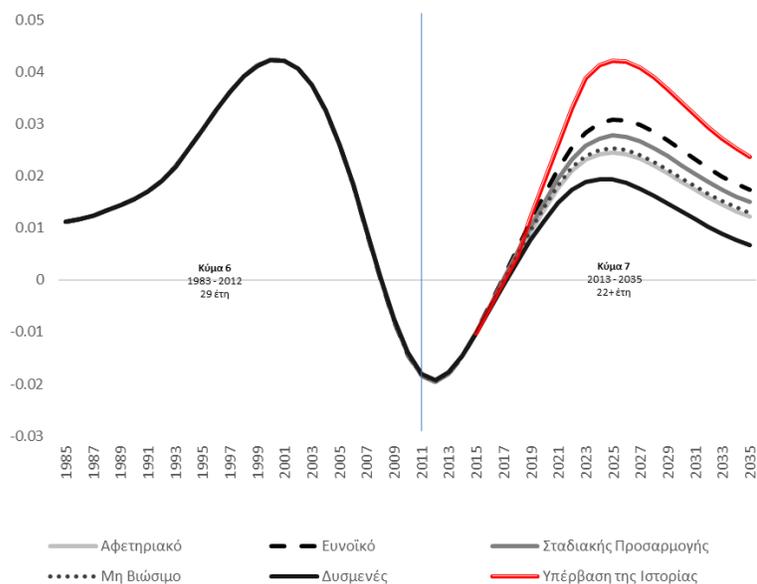
Οι μακροχρόνιες πραγματικές κυμάνσεις με βάση την εξέλιξη του κατά κεφαλήν ΑΕΠ στη νεότερη ιστορία της ελληνικής οικονομίας και πρόβλεψη για το μέλλον

Με μια περαιτέρω ποσοτικοποίηση των σεναρίων χρησιμοποιώντας proxy οικονομικές μεταβλητές, τα τέσσερα γενικά σενάρια μπορούν να ενσωματωθούν στο έβδομο κύμα για να αντικατοπτρίσουν τις εξελίξεις που παρουσιάζουν σε όρους οικονομικής μεγέθυνσης του ΑΕΠ. Το αφετηριακό σενάριο είναι το δοθέν από το χρησιμοποιούμενο μοντέλο της Oxford Economics.

Το κύριο όμως ζητούμενο δεν είναι να ακολουθήσουμε και να προβλέψουμε την γραμμική εξέλιξη των πραγμάτων—ακόμη και βάσει των παραχθέντων σεναρίων—αλλά να εντοπίσουμε και εν συνεχεία να καθοδηγήσουμε τις κοινωνικές εξελίξεις προς την υπέρβαση της ιστορίας.

Οι δύο τελευταίοι κύκλοι μακροχρόνιων πραγματικών κυμάνσεων έως το 2035 και η υπέρβαση της ιστορίας

Πώς όμως θα επιτευχθεί η υπέρβαση των δυνατοτήτων μας και της ιστορίας;

Για την απάντηση στο εν λόγω ερώτημα θα σας επιστρέψω στην αρχή της συζήτησής μας, στο Μαντείο των Δελφών και στην σημασία της στρατηγικής ανάλυσης ως μέσο πρόληψης και ευημερίας.

Το πρώτο και δυσκολότερο, κατά τη γνώμη μου, βήμα για την υπέρβαση της ιστορίας είναι να φανταστούμε—όπως έκανε ο Περδίκκας—ότι υπάρχει κάπου εκεί έξω ένα ευημερούν μέλλον, δηλαδή να έχουμε ένα όραμα.

Το δεύτερο και ευκολότερο βήμα είναι να προετοιμάσουμε και να (εκ)παιδεύσουμε τους εαυτούς μας προς την επίτευξη του επιθυμητού μέλλοντος. Για αυτό το σκοπό ιδανική είναι η εμπλοκή της στρατηγικής ανάλυσης στο σχεδιασμό του μέλλοντος και στην διακυβέρνηση.

5. Διοίκηση και Θεσμική Οργάνωση του Foresight

Για την ενσωμάτωση του στρατηγικού σχεδιασμού στην διακυβέρνηση απαιτείται να υπάρξει μια οργανωμένη προσπάθεια και αναδιοργάνωση του επίσημου θεσμικού πλαισίου. Είναι λοιπόν απαραίτητο να συσταθεί Εθνική Στρατηγική Ενόρασης για το Μέλλον στο πλαίσιο του Ελληνικού Συστήματος Διακυβέρνησης (National Strategic Foresight in the context of the Greek Foresight Governance Scheme).

Η Ειδική Γραμματεία Μακροπρόθεσμου Σχεδιασμού επιτελεί το έργο της ανεξαρτήτως των νομοθετικών αναγκών προκειμένου να ενημερώσει και να παρακινήσει τα όργανα της κυβέρνησης να αναπτύξουν πολιτικές σύμφωνες με τις αρχές του στρατηγικού σχεδιασμού.

Γενικά, ο στρατηγικός σχεδιασμός θα πρέπει να γίνεται σε δύο στάδια:

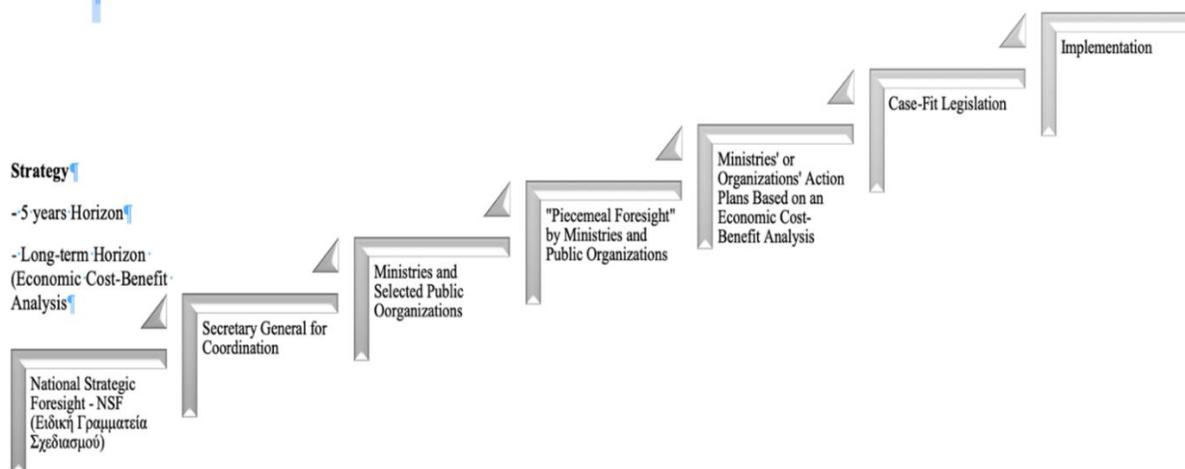
- i. Βραχυπρόθεσμη ανάλυση με χρονικό ορίζοντα 5 ετών
- ii. Μακροπρόθεσμη ανάλυση.

Αυτές οι δραστηριότητες πρόβλεψης για να είναι αποτελεσματικές θα πρέπει να εξασφαλίζουν:

- i. Τη συμμετοχή εμπειρογνομόνων από διάφορα πεδία για να προσφέρουν μια διεπιστημονική προοπτική, η οποία είναι ζωτικής σημασίας για τη χάραξη πολιτικής.
- ii. Τη διευκόλυνση της διαχείρισης σημαντικών και συχνά ανατρεπτικών τάσεων, λαμβάνοντας υπόψη τους παράγοντες του περιβάλλοντος.
- iii. Τη δημιουργία πολιτικών που να ανταποκρίνονται στις τρέχουσες και μελλοντικές ανάγκες.
- iv. Την αύξηση της διαφάνειας στη χάραξη πολιτικής με την ανάδειξη σημαντικών κοινωνικών στόχων με καθολική αποδοχή, οι οποίοι είναι ρεαλιστικοί και καίριοι για το μέλλον των οικονομιών και των κοινωνιών μας.

Βήματα για την εφαρμογή του στρατηγικού σχεδιασμού στη χάραξη ρυθμιστικής πολιτικής

(i) Πιο συγκεκριμένα, η Ειδική Γραμματεία Μακροπρόθεσμου Σχεδιασμού θα πρέπει να ενημερώνει την Γραμματεία Συντονισμού της Κυβέρνησης για τις μεगाτάσεις και τις προκλήσεις του μέλλοντος. Επιπλέον, θα πρέπει να θέτει τους μακροπρόθεσμους στόχους (κατεύθυνση πορείας) σχετικά με αυτές. Στο σημείο αυτό, η στρατηγική πρόβλεψη αποτελεί το έναυσμα για μια πολιτική ασχέτως της πιθανής χρονικής υστέρησης για την εφαρμογή της. Βεβαίως, η Ειδική Γραμματεία Μακροπρόθεσμου Σχεδιασμού είναι παρούσα σε όλη τη νομοθετική διαδικασία και υλοποίηση των αντίστοιχων πολιτικών.

(ii) Εν συνεχεία, η Γραμματεία Συντονισμού της Κυβέρνησης αξιολογεί το δημοσιονομικό κόστος των προτάσεων της Ειδικής Γραμματείας Μακροπρόθεσμου Σχεδιασμού και ενημερώνει τα υπουργεία για την εξέλιξη των μεγατάσεων. Το έργο της Ειδικής Γραμματείας Μακροπρόθεσμου Σχεδιασμού στο σημείο αυτό είναι να εκπαιδεύσει και να καταρτίσει κατάλληλες ομάδες για την διενέργεια ασκήσεων foresight.

(iii) Το κάθε υπουργείο καταρτίζει το δικό του πλάνο (κόστη, οφέλη, πολιτικές) το οποίο θα πρέπει να έχει εγκριθεί από το Ενοποιημένο Σχέδιο Κυβερνητικής Πολιτικής (ΕΣΚΥΠ) και να είναι σύμφωνο με τις προοπτικές που θέτει η Ειδική Γραμματεία Μακροπρόθεσμου Σχεδιασμού.

(iv) Η αρχή συντονισμού κάθε υπουργείου δημιουργεί τις πολιτικές που είναι κατάλληλες για τα θέματα που τίθενται αφού πρώτα έχει εκπαιδευτεί στην άσκηση foresight. Εντέλει, η αξιολόγηση των πολιτικών λαμβάνει υπόψη την ανάλυση των εναλλακτικών μελλοντικών σεναρίων κάθε υπουργείου.

Ουσιαστικά λοιπόν, η ενσωμάτωση της στρατηγικής ανάλυσης στην διακυβέρνηση εξασφαλίζουν την ύπαρξη μιας πολύπλευρης και διεπιστημονικής ματιάς στην ανάλυση των εξελίξεων και την σωστή προετοιμασία πολιτικών και κοινωνιών για να υποδεχθούν το μέλλον με σιγουριά. Αυτό μπορεί να συμβεί μέσω τόσο του βραχυχρόνιου όσο και του μακροχρόνιου προσανατολισμού και με τη χρήση μιας ανεξάρτητης αρχής και αμερόληπτων επιστημόνων που είναι σε θέση να προτεραιοποιούν σε συνεργασία με την κυβέρνηση και τα υπουργεία στόχους πολιτικής που ευνοούν την ευημερία. Η ενέργεια αυτή θα πρέπει να είναι στο επίκεντρο της ελληνικής κοινωνίας και πολιτείας και οποιουδήποτε βλέπει μακριά. Εξάλλου, «βλέπει μακρύτερα κείνος ο γλάρος που πετάει ψηλότερα.» όπως σημειώνει και ο Richard Bach στο βιβλίο του *Ο Γλάρος Ιωνάθαν Λίβινγκστον*.

Επέλεξα να κλείσω έτσι την ομιλία μου, διότι ο Γλάρος Ιωνάθαν έφερε νέες τεχνικές πετάγματος που βελτίωσαν τις ζωές του σμήνους διαγενεακά, την στιγμή που κανείς δεν πίστευε ότι ήταν ένας θαυμάσιος οραματιστής. Πρόκειται για το ξεπέρασμα των ορίων μας προς διεκδίκηση της ευημερίας μας -ακριβώς σε ό,τι αποσκοπεί και το foresight.